

Summary. Lazurenko V.N.

The article is devoted to the specific features [dissection] of an agricultural and educational | factor in the increase|rise| of the agronomical culture of the Ukrainian peasants' farms in the first|first-run| years of the new economic|economical| policy.

Key words: *peasant's farmy, agriculture, agricultural district, peasantry*

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 477: 058.244

С.В. Корновенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВАГУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ З РОЗ'ЯСНЕННЯ ОСНОВ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ

Статтю присвячено вивченню маловідомих аспектів внутрішньої політики Особливої наради. На підставі опрацювання раніше невідомих історичних джерел проаналізовано структуру та форми діяльності в українському селі агітаційно-пропагандистської установи при Особливій нараді – Освагу.

Ключові слова: *Осваг, Особлива нарада, аграрна політика*

За умов революції та громадянської війни (1917–1920 рр.) стало очевидним, що перемога, у широкому розумінні цього слова, це не лише розгром супротивника на полі бою, це ще і сприйняття населенням, підтримка ним переможців, це і відновлення економічного життя, і налагодження внутрішньополітичної стабільності. Не остання роль у цьому, як з'ясувалося, належить поінформованості населення з тих чи інших питань, а отже, агітації та пропаганді, роз'яснювальній роботі відповідних органів. Незважаючи на потужну історіографічну традицію у висвітленні історії революції та громадянської війни, питанням діяльності агітаційних установ різних військово-політичних режимів, що діяли в Україні у роки революції та громадянської війни, приділено недостатньо уваги. Автор статті ставить за мету розкрити структуру та форми діяльності в українському селі агітаційно-пропагандистської установи при Особливій нараді – Освагу.

Як свідчать історичні джерела, лідери Білого руху Півдня Росії усвідомлювали всю важливість правильно зорганізованої та налагодженої роботи агітаційно-роз'яснювальних органів. У зв'язку з цим у структурі Особливої наради було створено Відділ пропаганди. Його попередником було "Осведомительно-агитационное отделение" – "Осваг". Попри те, що цей орган декілька разів зазнавав реструктуризації та змінював свою назву, його продовжували іменувати "Осваг". Дотримуючись принципу історизму, вважаємо за доцільне вживати цю ж назву.

Осваг було створено наказом генерала М. Алексеєва 10 вересня 1918 року. Спочатку це був відділ у складі Дипломатичного відомства, яким керував С. Чахотін – петербурзький журналіст. За спогадами очевидців тих подій, "людина феноменальної працездатності, фанатик т.зв. американської системи діловодства" [1, 102]. У такому статусі воно проіснувало до січня 1919 року. За цей час його діяльність обмежувалася складанням оглядів періодики. Розширення території, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, завдання, що ставили перед собою його лідери з облаштування тилу, активність більшовицької антиденікінської агітації на порядок денний поставили проблему налагодження білогвардійської агітаційно-роз'яснювальної роботи серед населення, насамперед серед селянства. Це зумовлювало реструктуризацію та розширення сфери повноважень Освагу.

Упродовж кінця листопада 1918 – середини січня 1919 рр. тривали зміни, які завершилися 18 січня 1919 року. Було затверджено офіційне положення, яким насамперед змінювався статус Освагу. З "Осведомительного бюро" при канцелярії Голови Особливої наради воно трансформувалося у Відділ пропаганди – повноваженої урядової структури. Очолив його Н. Парамонов. Раніше він був відомим промисловцем, видавцем.

Генерал О. Лукомський стосовно такої реконструкції Освагу зазначав, що основною функцією щойно зорганізованої установи є “поширення на всій території Росії та за кордоном правди про те, що являє собою більшовизм” [2, 3]. К. Соколов, пригадуючи цей етап історії Освагу, зауважував, що Н. Парамонов розгорнув широкомасштабну діяльність. Насамперед він переконав членів уряду А. Денікіна в потребі профінансувати роботу Освагу в розмірі 25 млн руб [1, 103]. Історичні джерела підтверджують цю тезу К. Соколова. Відповідно до даних, що містяться в архівних джерелах, на потреби Освагу Особлива нарада асигнувала 25 млн руб., а упродовж січня – грудня 1919 р. – 211 млн руб [3, 189] Ці цифри неспростовно стверджують, що керівництво Білого руху Півдня Росії було зацікавлене у тому, щоб населення було “з перших вуст” поінформовано про наміри влади.

За час головування Н. Парамонова було сформовано розгалужену мережу Освагу. В кожному губернському та повітовому місті на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, функціонувала філія Відділу пропаганди. Центральний апарат було розміщено у Ростові – на – Дону. У березні 1919 р. начальником Освагу було призначено К. Соколова – колишнього професора кафедри державного права Петербурзького університету.

Перед новим начальником Відділу пропаганди, призначеним на цю посаду 9 березня 1919 р. (пропрацював на ній до 22 грудня 1919 р.), стояла непроста дилема: або докорінна реорганізація роботи Освагу, або незначні корективи “нашвидкуруч”. Обравши перший варіант, К. Соколов на власний розсуд реорганізував роботу підлеглого йому відомства. Насамперед він упорядкував функціонування центральних та місцевих установ, привівши їх у відповідність до потреб часу [1, 103–106]. У результаті вжитих заходів структура Відділу стала такою: інформаційна частина складалася з прес-бюро та відділу іноземної інформації; агітаційна частина разом із лекторськими курсами; літературно-публіцистична; художня, що складалася з театрального та кінематографічного відділів; організаційно-інспекторська; технічна; загальна [4, 46]. Заступниками щойно призначеного начальника Відділу пропаганди стали професор Е. Грім (колишній ректор Петербурзького університету) та полковник Генерального штабу Б. Енгельгардт (нещодавно член Державної Думи, комендант Таврійського палацу в перші дні революції) [5].

Штат освагівських працівників складався з двох категорій: службовців та вільнонайманих. Службовцями зазвичай були офіцери та нижчі чини Добровольчої армії, яким або надавалася відстрочка від мобілізації, або звільненим у запас. Вільнонайманими працювали “місцеві люди, громадські діячі” [1, 103]. До роботи Освагу на засадах вільнонайманих активно долучалися письменники, художники, публіцисти: Є. Чириков, Є. Венський, І. Сургучов, І. Білібін, Є. Лансере та ін. [6, 113].

У кожній губернії, згідно з нововведеннями К. Соколова, Осваг мав свої відділення, що склалися з 14 службовців та 37 вільнонайманих. У підпорядкуванні відділень перебували повітові пункти (7 службовців), які контролювали і організували роботу підпунктів. Останні функціонували у великих селах або на залізничних станціях. Отак, на Харківщині, за повідомленнями більшовиків-підпільників, Відділ пропаганди нараховував 100 кур’єрів, 3 агітаційні поїзди. “Справа з білогвардійською агітацією була налагоджена добре... кур’єри щодня розвозили літературу у найвіддаленіші пункти, села...”, – зазначалося в одному з документів [7, 220]. За підрахунками, що їх наводить Г. Вілліам, в апараті Освагу станом на осінь 1919 р. працювало понад 10 тис. осіб [7, 221]. При відборі кандидатур для заміщення вакансій у Відділі пропаганди керувалися двома основними критеріями: не євреї, не соціаліст.

Наскрізною метою діяльності Освагу була агітація та роз’яснення на користь ЗСПР. Його працівники застосовували різноманітні прийоми та заходи, роз’яснюючи населенню, насамперед селянам, сутність Білого руху, завдання, що перед собою ставили його лідери тощо. Найпоширенішою була т.зв. безпосередня агітація: розповсюдження літератури, лекції, бесіди [8, 176], вулична агітація [9, 8]. Крім того, застосовували й т.зв. опосередковану агітацію – у прифронтовій зоні з літаків розкидали білогвардійські агітматеріали, адресовані бійцям і командирам Червоної армії, селянам [10], у містах та містечках вночі розклеювали білогвардійські звернення до населення [11, 13]. Серед “роздавального” матеріалу домінували брошури, газети, агітки, плакати тощо. Їхній зміст був різноманітний: від закликів до боротьби

проти більшовиків до констатації та роз'яснення принципових положень з тієї чи іншої соціально-економічної проблеми. Наявність різних видів друкованого агітаційного матеріалу незаперечно засвідчує, що К. Соколову та його заступникам вдалося налагодити видавничу справу. За архівними джерелами, лише за перший місяць функціонування видавничої дільниці Освагу було видруковано понад 150 тис. примірників різнопланової літератури [8, 63].

На території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, службовці Відділу пропаганди поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, у яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих потенційних відносин, які передбачалося запровадити. В одному із документів йшлося про те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність і порядок. Селян та міщан переконували в тому, що владі відома ситуація, яка склалася в економіці, а тому вона вважає за потрібне поліпшити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку і насилля, як більшовики [12, 109–109 зв.]. Звертаючись до селян від імені лідерів Білого руху Півдня Росії, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча армія не забере у них землі, а, навпаки – залишить за ними всі ґрунти, одержані під час революції та громадянської війни. На селі запанують спокій, лад, значно кращі за дореволюційні [12, 112]. "Наша мета чітка і зрозуміла, – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність", – йшлося у зверненні влади до населення [13].

Про те, що являє собою Добровольча армія, за кого і за що вона бореться, мова йшла в агітці, розповсюдженій серед селян. У ній повідомлялося про те, що під знаменами Добровольчої армії, як колись на Січі, зібралися ті, хто готовий душу покласти за свій народ, за його свободу, добробут [14, 2]. Добровольча армія, – переконували в іншій агітці, – це та дієва сила, що дозволить громадянам "самостійно вирішити майбуття російської державності" [15, 2].

Аналогічні за змістом були і публікації в пресі. "Вечерние огни" та інші періодичні видання на своїх сторінках розміщували публікації з промовистими назвами – "Наши цели (За что мы боремся?)" [16], "Социализм и белогвардейщина" [17], – автори яких писали про те, що завдання уряду при ставці А. Денікіна полягає в розробці такої аграрної реформи, відповідно до якої селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного і поміщицького землеволодіння [17].

Враховуючи те, що більшість мешканців тогочасних Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, становили селяни, зазвичай малограмотні, які слабо орієнтувалися у стрімкоплинних подіях, саме на них і були розраховані брошури, написані зрозумілою мовою, в яких розкривалися основні положення аграрної політики Особливої наради, подавалася інформація щодо лідерів Білого руху.

У брошурах, авторами котрих були А. Денікін [18], К. Борін [19], Р. Макошин [20], Л. Красін [21], акцентовано увагу на патріотичних мотивах, біографістиці лідерів Білого руху Півдня Росії, білій ідеології, розкритті сутності аграрної політики уряду А. Денікіна, соціально-економічному аналізі становища у сільському господарстві до та під час революції і громадянської війни, узагальненні аграрного революційного досвіду. В окремих із них вміщено додатки – документи з різних напрямів аграрної політики Особливої наради.

Аналіз змісту повідомлень, що надходили від освагівських агентів із місць, дає змогу констатувати, що тематика, представлена в білій агітаційній літературі, відображала справжні запити селян. Отак, селянство Київщини активно цікавилася тим, "хто такий генерал Денікін?" [22], Полтавщини та Харківщини – "чи правда, що до них відійде вся поміщицька земля?" [23, 192]. У такий спосіб ми можемо констатувати, що агітаційно-роз'яснювальна робота була поставлена на цілком реальну основу.

Опрацьовані нами історичні джерела засвідчують, що селянство доброзичливо, завжди з інтересом ставилося до освагівських агітаторів. За свідченнями начальника Канівського пункту пропаганди Н. Морозова, його поїздка селами Степанецької волості була позитивно сприйнята людьми. Під час особистих бесід, читанні лекцій, Н. Морозов роз'яснював, як уряд А. Денікіна планує вирішити аграрне питання, які завдання ставить перед собою Добровольча армія тощо.

Цікавим є резюме агітатора: "...Роз'яснення заспокоюють селян, викликають у них співчуття до Добровольчої армії... Отримано запрошення від сіл Костянець та Литвинець приїхати до них із роз'ясненнями. Селяни при цьому завірили, що нагодують денікінців обідом, забезпечать борошном, соломою та іншими подарунками" [24, 80 зв.].

Подібною була ситуація, наприклад, у Кобеляцькому повіті Полтавської губернії, Кагарлику, Ржищеві. Селянин, який возив білих агітаторів із села Крутий Берег до села Рублівка, розповідав: "Дай Бог, щоб слова цього офіцера справдилися, тоді селяни справді будуть мати землю... Будемо допомагати Добровольчій армії чим можемо, зберемо врожай, почнемо записуватися в армію" [25]. Селяни сіл, розташованих навколо Кагарлика та Ржищева, виявляючи інтерес до "начал" аграрної реформи А. Денікіна, у розмові з кореспондентом газети "Вечерние огни" висловлювалися за те, щоб "приїхала б гарна людина з Києва, зібрала схід і розповіла про те, що робиться на білому світі... Розповіла б гарне про Добровольчу армію, і ми б записалися до неї" [26].

Під час циклу бесід із селянами Євпаторійського повіту Г. Маркевич запевняв їх, що уряд активно працює над тим, щоб якомога більше землі відійшло селянам. Він завірив, що у них немає підстав недовіряти Особливій нараді, оскільки заходи, що розробляються, спрямовані на задоволення їхніх потреб не лише у землі, а й в інтенсифікації селянських господарств [27, 9 зв.].

Підтвердженням того, що агітація білих знаходила адресата, може слугувати лист до газети за підписом "Селянин". У ньому йдеться про настрої селян села Ярмолинці Глинської волості. Зокрема, про те, що його жителі активно цікавляться аграрним питанням і тим, у який спосіб воно буде вирішене. Дописувач констатував, що його односельчани ознайомлені з "Декларацією..." генерала А. Денікіна, водночас їм цікаво послухати і "живе слово про те, що написано на папері" [28].

Історичні джерела засвідчують, що більша частина селянства Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада уряду А. Денікіна, з розумінням та схваленням ставилася до ідей, відображених у "Декларації...". "Нам більшовики землі надали багато, – зазначав один селянин у розмові з офіцером-агітатором, – та толку з того ніякого... Нехай у мене її буде небагато, однак я буду знати, що вона моя... Дайте нам землі" [29]. Ці та подібні міркування селян дають підстави стверджувати, що ідея приватної власності на землю, представлена в "Декларації...", була популярною серед українських селян, відповідала їхнім прагненням володіти землею.

Не викликала у селян заперечень теза про наділення їх землею за викуп. Навпаки, ця думка їм дуже імпонувала. У селянському розумінні, викуплена земля – це їхня приватна власність, реалізоване ними право на землю. Селяни Київщини, висловлюючи свої думки з цього приводу, відверто заявляли: "Правильно, за викуп за купчою. Знаємо ми "дармову землю" – земля ваша, а права наші – вивчили. Не потрібно задарма" [30].

Опрацьовані матеріали фіксують чимало випадків, коли селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній своє ставлення до ідей білих стосовно реорганізації поземельних відносин фіксувало на селянських сходах. Наприклад, селянський схід Свято-Дмитріївської громади Старобельського повіту після виступу "співробітника Відділу пропаганди Ременникова" 26 вересня 1919 р. схвалив "приговор" такого змісту: "... висловлюємо свою вдячність... Колчаку та Денікіну, готові у будь-який спосіб допомагати їм, йти назустріч при вирішенні їхніх потреб у боротьбі з більшовицькою анархією..." [31].

Не боялися селяни висловлювати і власне бачення того, в який спосіб, на їхнє переконання, ліпше вирішити аграрне питання. Зазвичай, після того, як вони прослуховували роз'яснення, лекції службовців Освагу, відбувалося своєрідне обговорення, обмін думками. Селяни Харківщини та Полтавщини, схвалюючи зміст "Декларації...", запропонували, щоб земельна комісія, напрацьовуючи зміст аграрного законодавства, врахувала й їхні побажання. Останні зводилися до такого: "1) передати землі поміщиків Державному Земельному Банку для справедливого розподілу їх між тими, хто в них відчуває потребу; 2) негайно та безкоштовно, у винагороду за службу в Добровольчій армії, передати землю тим, хто на ній працює; 3) надати пільги з оренди землі; 4) передати все у розпорядження та на розсуд селянських громад" [23, 179 – 180].

Зазначаючи позитивні аспекти у роботі Освагу, ми не схильні її ідеалізувати. Існувало чимало труднощів, які позначалися на результативності агітаційно-роз'яснювальній діяльності Відділу пропаганди. Серед них умовно можна виділити такі групи: 1) ідеологічні; 2) кадрові; 3) матеріально-технічні.

Перша група труднощів зумовлювалася відсутністю виробленого аграрного законодавства. У зв'язку з цим Осваг у своїй пропагандистській, агітаційно-роз'яснювальній діяльності керувався лише положеннями "Декларації...". Фактично освагівці писали, агітували, роз'яснювали "програму" уряду А. Денікіна попри те, що її положення не були бездоганними та потребували ретельного доопрацювання в плані конкретизації. Тому службовці Відділу пропаганди не могли дати відповідь на найболючіше для селян запитання: коли розпочнеться аграрна реформа, яким буде механізм її реалізації, скільки і якої землі в результаті проведення аграрної реформи відійде селянам та за яку плату. Агітатори закликали селянство до терпіння, запевняючи, що наполеглива робота у цьому напрямку урядом ведеться. Селяни вірили доти, доки Добровольча армія наступала.

Окрім цього, серйозною перешкодою було те, що, як зазначав К. Соколов, "ні від кого (починаючи від вищих чинів ставки і закінчуючи останнім вартовим) ми не мали розуміння, співчуття, підтримки. Ще з часів С. Чахотіна до Освагу ставилися легковажно, злорадно..." [1, 115]. Парадоксально, але факт, який засвідчують опрацьовані автором історичні джерела, перешкодою в роботі службовців Освагу були офіцери та командири Добровольчої армії. Так, за наполяганням штабу військ у Київській області до Лубен направили ліпших агітаторів із метою сприяти мобілізації. Коли освагівці прибули до міста, то начальник гарнізону Лубен полковник Павленко у категоричній формі не дозволив проведення агітації, віддавши наказ заарештовувати будь-кого за агітаційну роботу, навіть працівників Освагу. Він керувався тим, що "агітація – справа більшовиків, я забороняю будь-яку агітацію..., як за мобілізацію, так і проти неї" [24, 77 зв.].

Кадровий дефіцит – проблема, над вирішенням якої "ламала голову" будь-яка тогочасна влада. Не стали винятком і білі. Мізерні кошти, які отримували освагівці у вигляді зарплатні, не робили Відділ пропаганди привабливим місцем для працевлаштування. Значна частина коштів із асигнованих 211 млн руб. ішла на забезпечення видавничої справи. До того ж був високий рівень інфляції. Тому в більшості випадків освагівці працювали "за ідею" або шукали додаткові джерела фінансування. Серед штатних офіцерів Освагу домінували люди похилого віку або непридатні до військової служби: "Літні генерали та полковники, поранені офіцери, штатські інтелігенти, звільнені чомусь від військової служби... і жінки, жінок скільки завгодно", – таким був резерв чинів Відділу пропаганди за спогадами його керівника [1, 115]. Утім, особливості роботи, обставини часу вимагали молодих, комунікабельних, підготовлених кадрів. Їх було обмаль. Очільники Освагу з великими труднощами домагалися у військового керівництва відстрочки від мобілізації для молодих офіцерів.

Відсутність належно підготовленого персоналу позначалася на дефіциті відповідної літератури на селі. По-перше, не вистачало тих, хто міг писати; по-друге, бракувало тих, хто вже написане доставляв би на місце. В одній із газетних публікацій із цього приводу зазначалося: "Нескладно пояснити селянам справжній стан справ. Однак відсутність наших газет (простих, пристосованих до селян), мізерна чисельність листівок із декларацією генерала Денікіна ускладнює роботу. Газети, газети – ось що потрібно тут, біля самого фронту..." [32].

Перешкодою, що значно гальмувала ефективну роботу Освагу, були матеріально-технічні труднощі. Насамперед катастрофічно не вистачало паперу. Його вартість на внутрішньому ринку в декілька разів перевищувала матеріальні можливості Відділу пропаганди. Не вдалося, попри всі зусилля К. Соколова, Е. Грімма, Б. Енгельгардта, налагодити належне функціонування паперової промисловості на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У зв'язку з цим основним джерелом її постачання були реквізиції. Такий стан справ зумовлював те, що газети та інші агітаційні матеріали білих виходили з запізненням у часі та меншими, ніж планувалося, тиражами.

Діяльність Освагу, вважаємо, у цілому можна охарактеризувати як вдалу для білогвардійців. Його службовці були бажаними для селян Новоросійської, Харківської та

Малоросійської губернії людьми, що інформували про реальності часу. Мешканці сіл вважали їх носіями та розповсюджувачами цінної інформації. Про те, що Відділ пропаганди досяг позитивних результатів у своїй роботі, свідчать повідомлення і білих, і радянських спецслужб, і відгуки самих селян (про що йшлося вище).

Приміром, в одному зі зведень розвідки білих йшлося про те, що в Черкаському повіті стали даватися взнаки результати діяльності пункту пропаганди. “Населення знає його, довіряє йому. У Смілі та Городищі багато селян приходять за літературою та роз’ясненнями” [24, 80 зв.].

Повідомлення більшовиків-підпільників у вищій партійній інстанції також рясніють інформацією, що підтверджує тезу стосовно того, що Осваг досяг позитивних результатів у агітаційно-роз’яснювальній роботі. На Київщині, згідно зі свідченнями М. Біргера, під впливом агітації службовців Відділу пропаганди селяни відмовилися допомагати Червоній армії та радянським органам влади на місцях [33, 26]. Селяни Чернігівського повіту, прихильно ставлячись до ідей Білого руху Півдня Росії, роз’яснених їм освагівцями, були налаштовані антибільшовицьки, – йшлося у звіті до ВУЦВК та ЦК КПУ [34, 47]. Аналогічною була ситуація на Одещині [11, 11] та Полтавщині [35, 25].

Отже, є достатньо підстав констатувати, що Освагу вдалося реалізувати покладену на нього місію. Структура, напрями і методи роботи Відділу пропаганди відповідали вимогам часу та особливостям діяльності цього інституту у структурі цивільної влади білогвардійців. Багато в чому доброзичливе ставлення селян українських територій, підконтрольних ЗСПР, до Добровольчої армії, намірів Особливої наради стосовно вирішення аграрного питання було зумовлене тією агітаційно-роз’яснювальною роботою, що її проводив Осваг. Населення українського села виявилось достатньо поінформованим про цілі, завдання, які ставили перед собою лідери Білого руху Півдня Росії. Певні труднощі та упущення, що мали місце, зменшували позитивний ефект від діяльності Відділу пропаганди.

Література

1. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний) / К. Соколов. – Москва, 2007. – 304 с.
2. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 446, оп. 2, спр. 121. – 234 арк.
3. Там само. – ФР. 439, оп. 1, спр. 86. – 273 арк.
4. Там само. – ФР. 446, оп. 2, спр. 122. – Без арк.
5. Состав Особого совещания // Вечерние Огни. – 1919. – 2 сентября.
6. Федюкин С. Интеллигенция и белое движение (1918–1920 гг.) / С. Федюкин // Советская культура. 70 лет развития. – Москва, 1987. – С. 105–118.
7. Виллиам Г. Победенные / Г. Виллиам // Архив русской революции. – Берлин, 1922. – Т. 7. – С. 203–245.
8. ДАРФ. – ФР. 446, оп. 2, спр. 121. – 234 арк.
9. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 35. – 190 арк.
10. Воззвание к крестьянам // Вечерние Огни. – 1919. – 4 сентября.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 26. – 194 арк.
12. Там само. – Спр. 328. – 143 арк.
13. Обращение власти к населению // Таврический день. – 1919. – № 2.
14. ДАРФ. – ФР. 440, оп. 1, спр. 18. – 7 арк.
15. Там само. – Спр. 31. – 14 арк.
16. Наши цели (За что мы боремся?) // Вечерние Огни. – 1919. – 2 сентября.
17. Социализм и белогвардейщина // Там же. – 1919. – № 6.
18. Деникин А. За что мы боремся? / А. Деникин. – Б. м., 1919. – 16 с.
19. Борин К. Первые вожди Добровольческой Армии / К. Борин. – Ростов-на-Дону, 1919. – 22 с.
20. Макошин Р. Что сделала Добровольческая Армия / Р. Макошин. – К., 1919. – 16 с.
21. Красин Л. Обнищание России и большевистская коммуна / Л. Красин. – Ростов-на-Дону, 1919. – 37 с.

22. Б.Н.Н. Киевская деревня (Беседа с начальником уездной стражи) / Б.Н.Н. // Вечерние Огни. – 1919. – 7 ноября.
23. ДАРФ. – ФР. 440, оп. 1, спр. 57. – 321 арк.
24. Російський державний військовий архів. – ФР. 39668, оп. 1, спр. 15. – 126 арк.
25. Ольгин. По нашему краю. Настроение деревни / Ольгин // Голос Юга. – 1919. – № 6.
26. Вечерние Огни. – 1919. – 17 октября.
27. Державний архів Автономної Республіки Крим. – ФР. 1668, оп. 1, спр. 1а. – 55 арк.
28. По уезду и губернии // Новый пахарь. – 1919. – № 56.
29. Жизнь деревни. Крестьянские настроения // Там же. – 13 октября.
30. Что думает деревня // Киевлянин. – 1919. – 27 октября.
31. Жизнь деревни. Крестьяне и добровольцы // Новый пахарь. – 1919. – 1 ноября.
32. И.М. Вслед за большевиками / И.М. // Вечерние Огни. – 1919. – 5 октября.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 17. – 179 арк.
34. Там само. – Спр. 19. – 67 арк.
35. Там само. – Спр. 30. – 151 арк.

Аннотация. *Корновенко С.В. Деятельность Освага в украинском селе с разъяснения основ аграрной политики Особого совещания. Статья посвящена изучению малоизвестных аспектов внутренней политики Особого совещания. На основании обработки ранее неизвестных исторических источников проанализирована структура и формы деятельности в украинском селе агитационно-пропагандистской учреждения при Особом совещании – Освага.*

Ключевые слова: *Осваг, Особое совещание, аграрная политика*

Summary. *Kornovenko S.V. Osvaga activity in the Ukrainian village to explain the foundations of an agrarian policy of the Special Meeting. Article is devoted to lesser-known aspects of the internal politics of the Special Meeting. Based on the processing of previously unknown historical sources, analyzed the structure and forms of activity in the Ukrainian village of advocacy agencies for Special Meeting – Osvaga.*

Key words: *Osvag, a special meeting, farm policy*

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 94 (477.4=411.16)“18/19”

О.Ю. Крічкер

СТАН КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЄВРЕЇВ У МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

Проаналізовано причини створення єврейських промислових артілей і кооперативів у містечках Правобережної України. Розкрито особливості розвитку кустарної промисловості та чинники нерентабельності приватних підприємств.

Ключові слова: *кустарі-євреї, артіль, кооператив*

Сучасний етап розвитку історичних наук характеризується значним інтересом українських дослідників до історії національних меншин, що мешкають на території країни. У цьому контексті цілком виправданим є звернення до аналізу господарського життя та економічних процесів у єврейських містечках Правобережної України у перші пореволюційні роки. Хоча ряд моментів цієї теми вже висвітлений [1; 2], усе ж залишається низка нез'ясованих питань, пов'язаних із дослідженням політики більшовицької верхівки у сфері економічних перетворень та її наслідків для єврейського населення містечок, що й визначає актуальність теми цього наукового пошуку.

Перші роки радянської влади знекровили єврейські містечка Правобережжя. Погроми, моральні та економічні переслідування поставили єврейське населення “смуги осілості” на межу виживання. Значного удару по більшості містечкового населення, традиційно зайнятого